
PRAVNO SAVLADAVANJE TOTALITARNE PROŠLOSTI

ALEKSANDAR MOLNAR

Totalitarni režimi rušili su se usled endogenih ili egzogenih faktora, na vrhuncu svoje moći ili već u poodmakloj fazi (posttotalitarnog) propadanja, stranom intervencijom (porazom u ratu) ili uspešnim tiranicidom (za kojim je sledilo demontiranje aparata nasilja u službi totalitarne partije).¹ No, kako god skončao, totalitarni režim za sobom ostavlja čitav niz pravnih, političkih i socijalnih problema koji otežavaju izgradnju demokratske ustavne države. Iako svako rušenje autoritarnog režima izaziva ambivalentne posledice, istorijsko iskustvo pokazuje da su negativne posledice rušenja starog režima (kao što smo to imali prilike da vidimo u slučajevima Nizozemske, Engleske, Američke i Francuske revolucije) neuporedivo manje od negativnih posledica rušenja totalitarnih režima (izgrađenih tokom rotacija Ruske i Nemačke revolucije). Razlog za to veoma je jasan: pošavši od projekta svetske revolucije, opijeni romantičarskim projektom “juriša u nebo”, članovi totalitarne partije nisu imali nikakve skrupule prilikom uspostavljanja i učvršćivanja svoje vlasti, sprovođenja propagandne indoktrinacije i moralne degradacije svojih podani-

¹ Kraj posttotalitarnog režima (koji je već duboko zašao u fazu urušavanja) mogu ubrzati i štrajkovi, pa i akti građanske neposlušnosti. Ni jedna od pomenutih pojava nije novina u ovoj, poslednjoj fazi propadanja jednog (post)totalitarnog režima. Neki, vrlo ograničeni oblici građanske neposlušnosti počeli su se pojavljivati u socijalističkim zemljama odmah po prelasku iz totalitarne u posttotalitarnu fazu – praktično od onog momenta kada su se počele ukazivati “prilike da se utiče na savest neprijatelja” koji drži vlast u rukama (Meyer, 1970: 435) – i to prevashodno u vezi sa ostvarivanjem onih skućenih prava koja su bila propisana oktroisanim socijalističkim ustavima i zakonima (upor. Meyer, 1970: 436).

ka, kao ni prilikom progona i istrebljivanja neprijatelja (ili samo neistomišljenika). U svetlu grandioznog zadatka "regeneracije celog sveta" njima se svaki zločin činio nebitnim ili čak korisnim (ako je služio kakvom neposrednom političkom cilju), usled čega se spirala nepravda počela uzdizati neslućenom progresijom. U posttotalitarnoj fazi teror, istina, biva zaustavljen, a izvesna pravna sigurnost hvata korena u društvu, ali nepravo ipak nastavlja da se reprodukuje (što prati relativno nizak stepen represije), dok se sablast prošlosti i dalje nadvija nad svima koji žele i nešto više. Takvo, višedecenijsko pravno, moralno, političko i ekonomsko propadanje u ovim društvima izazvalo je negativne posledice takvih razmera da se one nisu dale lako prevazići i nakon konačne propasti (post)totalitarizma. Otuda se u svim tim društvima jasno opaža postojanje mučne i traumatične "prošlosti koja neće da prođe" (Nolte, 1989:39) i koja zahteva dodatne, organizovane napore svih raspoloživih snaga tih društava ne bi li se ona oslobodila trauma i konačno "potisnula" tu prošlost.

Sintagma "savladavanje prošlosti" preuzeta je iz psihoanalize, a indikativno je da joj je tek u Nemačkoj posle 1945. godine prvi put dodat atribut "pravno" kada je primenjena na pravne probleme sa kojima se suočavaju društva sa totalitarnom prošlošću.² Iako su se u Nemačkoj u 20. veku dva puta pre toga rušili politički sistemi (1918. i 1933), diskusija o "pravnom savladavanju prošlosti" (*juristische Vergangenheitsbewältigung*) započela je tek kada su počele da se otkrivaju činjenice o najvećim zločinima počinjenim za vreme Trećeg rajha (Dreier, 1995b: 10). Tada se javio problem kriterijuma na osnovu kojih će se izvršiti selekcionisanje pravnih posledica propisa donetih u periodu 1933-1945, kako bi se videlo koji od tih propisa, skupa sa njihovim pravnim posledicama, mogu ostati na snazi, a koji se moraju ukinuti kao rezultat voluntarizma jedne (post)totalitarne tiranije.

150

² U međuvremenu je primena ove sintagme proširena na sva društva koja su u neposrednoj prošlosti iskusila određenu autoritarnu vlast i koja pokušavaju da prevladaju posledice nepravda koje je, sasvim izvesno, bilo daleko manjih razmera nego u (post)totalitarnim režimima. Naposletku su u diskusiju uključene i savremene demokratske ustavne države koje nikada nisu iskusile ni autoritarne, a kamoli totalitarne režime, ali su u bližoj ili daljoj prošlosti nanele ili doprinele da određenim kategorijama svojih ili tuđih državljana bude naneto nepravo većih razmera. Tako se npr. danas govori o pravnom savladavanju prošlosti u Sjedinjenim Američkim Državama, i to s obzirom na rat u Vijetnamu, istrebljenje Indijanaca itd. (upor. Kleinfeld, 1997: 65 i dalje).

Naročito snažan podsticaj toj diskusiji dalo je rušenje sovjetske imperije u razdoblju 1989–1991: to je omogućilo da ova tema snažno zaukupi javnost zemalja srednje i istočne Evrope. Odmah pošto su se oslobodili od komunista (što je uvek, *cum grano salis*, značilo od “Rusa”), prvaci novoosnovanih demokratskih partija preduzeli su mukotrpan posao izgradnje demokratskih ustavnih država, ali su vrlo brzo primetili da ih u tom poslu najviše sputavaju (uz neizbežene ekonomske probleme) neprevladane pravne (i druge) posledice totalitarne prošlosti.³

I. PROBLEMSKI KOMPLEKS “PRAVNOG SAVLADAVANJA PROŠLOSTI”

151 Kada se pogleda dosadašnje istorijsko iskustvo u vezi sa pravnim savladavanjem totalitarne prošlosti može se konstatovati da razni narodi reaguju sasvim različito u početku svojih revolucija, kada je (post)totalitarni režim već srušen. U šarenilu ovih iskustava ipak se može formulisati jedno opšte pravilo: “Krivično i administrativno savladavanje prošlosti izostaje uvek kada novi režim utemeljuju važni reprezentanti starog režima” (Quaritsch, 1992: 520). Važi i obrnuto: kada izgradnju demokratske ustavne države preduzimaju nekompromitovani i odgovorni (a po mogućstvu i korupciji neskloni) političari rastu šanse da temeljno bude sprovedeno pravno savladavanje totalitarne prošlosti.

Čitav je niz sredstava na raspolaganju društvima koja na putu demokratizacije nastoje da se obračunaju sa svojom totalitarnom prošlošću. Neka od tih sredstava su socijalno-psihološkog, pedagoškog ili moralnog karaktera i ne potrebuju pravno posredovanje. Prvo i svakako najvažnije sredstvo tog tipa jeste sociološki utemeljena “politička nastava” ili prosvetiteljski “odgoj” širih slojeva stanovništava “za punoletnost” (Adorno, 1972: 24–25). Prelaz od bezostatne poslušnosti podanika prema totalitarnim vođama ka demokratskoj punoletnosti slobodnih građana manifestuje se u rastućoj spremnosti potonjih da trpe odstupajuća mišljenja i da žive skupa sa njihovim zagovornicima. To od ljudi zahteva da budu u stanju da se distanciraju od vlastitih afekata, pogotovo straha i gneva, koji se kroz

3 Diskusija o pravnom savladavanju prošlosti pokrenuta je čak i u samoj Rusiji, uprkos činjenici da tako nešto u realnosti još uvek ne postoji (Gurkow, 1997: 53) i da se u komunističku prošlost ove zemlje tek slabo i sporadično dira. To je, uostalom, razumljivo kada se uzme u obzir da je SSSR predstavljao svojevrsnu “rusku imperiju” i da danas ne samo mnogobrojni ruski komunisti i nacionalisti nego i obični ljudi osećaju duboku nelagodu kada se ruše “bogovi i junaci boljševičke mitologije” i razotkrivaju njihova zlodela (Ignatow, 1999: 7).

konfrontaciju sa neugodnim činjenicama – u vezi sa vlastitom ličnom, porodičnom ili nacionalnom prošlošću – uvek iznova javljaju. Na počecima procesa demokratizacije tradicija autoritarizma je vrlo jaka i ozbiljno pretila da osujeti ceo proces. “Demokratizacija znači jačanje kontrole afekata kako bi se moglo, što je moguće više nespunito, opažati. To važi jednako za svaku oblast političkog života, a posebno teško pada tamo gde su pogođeni sopstveni interesi” (Mitscherlich, 1975: 123). Stoga suočavanje i hvatanje u koštac sa prošlošću jednog društva koje tek što se oslobodilo (post)totalitarnog režima zahteva koordiniranu akciju: jaču kontrolu afekata i veću mogućnost opažanja, s jedne strane, i konfrontaciju sa neugodnim činjenicama i konsekvencama vlastite lične, porodične ili nacionalne prošlosti, s druge strane.

Drugi tip vanpravnog savladavanja prošlosti odvija se u diskusionim grupama u kojima učesnici mogu da razmenjuju svoje doživljaje, iskustva i sećanja na ovu, “neprolazeću” prošlost. Ove grupe osnovane su u nizu zemalja ne bi li se ljudima koji su u (post)totalitarnim režimima bili prinuđeni na saradnju – koja ih danas ne samo društveno kompromituje nego i duševno opterećuje – pružila mogućnost da u nekoj vrsti terapijskog dijaloga to svoje iskustvo “obrade”. “Slobodan razvoj ličnosti, koji tako visoko vrednujemo, za mnoge je konačno osujećen na način koji im je potpuno promenio živote. Te povrede mogu biti obrađene samo ako oni koji su povređeni o tome mogu da pričaju i budu saslušani sa razumevanjem i sažaljevanjem. Za ovaj nužan razgovor ne postoje nikakve regulisane procedure koje bi država mogla da pruži” (Starck, 1995: 298-299).

152

Neka sredstva pravnog savladavanja prošlosti imaju jednako zastupljene moralnu i pravnu komponentu. Lustracija⁴ predstavlja dobar primer za takvo moralno-pravno sredstvo, pošto pored psihološko-moralne ima i diskvalifikativno-pravnu komponentu (upor. detaljnije o tome: Zidar, 2001: 40 i dalje). Ono što lustraciju odvaja od ranije pomenutih, isključivo socijalno-psiholoških, pedagoških ili moralnih sredstava savladavanja totalitarne prošlosti i što je povezuje sa drugim sredstvima njenog pravnog savladavanja jesu pravno uređene procedure kroz koje je moguće “obraditi” pravne posledice totalitarne prošlosti. U nastavku će se više govoriti o ovim sredstvima (uz napomenu da se ni za jedno od ovih sredstava ne može reći da je lišeno socijalno-psiholoških, pedagoških i moralnih komponenti već da je u njima pravna komponenta snažnije izražena).

S obzirom na sve što je rečeno o prirodi (post)totalitarnog režima, pravo se pokazuje kao jedna od oblasti društvenog života u kojima se najviše osećaju po-

⁴ *Lustrace* – lat. osvetljavanje.

sledice “neprolazeće prošlosti”, ali i kao jedna od duhovnih disciplina koje pružaju najviše mehanizama pomoću kojih se ove posledice mogu savladati. Ralf Dreier pravnim savladavanjem prošlosti označava “preradu prošlosti totalitarnih sistema pravno regulisanim postupcima, koji su usmereni ka donošenju obavezujućih odluka”, pri čemu je reč o “odlukama zakonodavca, izvršne vlasti i pravosuđa” kojima se rešavaju “krivičnopravni, kao i građanskopravni, radnopravni, socijalnopravni, državnopravni, upravopravni i međunarodnopravni problemi” nastali u vreme (post)totalitarnog režima (Dreier, 1995b: II).

Problemi (post)totalitarne prošlosti koji se mogu otkloniti pravnim sredstvima, kao što možemo da vidimo, vrlo su heterogeni i kompleksni. Od sredstava koja pravo ima na raspolaganju da bi pomenute probleme rešilo najvažnija su:

- (1) pravno gonjenje odgovornih za počinjeno nepravdo;
- (2) vraćanje imovine koja je bila oduzeta za vreme (post)totalitarnog režima;
- (3) zabrana organizacija upletenih u mehanizam vlasti totalitarnog režima;
- (4) rehabilitacija i obeštećenje žrtava političkih progona;
- (5) diskriminacione mere protiv članova ranijeg vladajućeg aparata (lustracija, denacifikacija i sl.);
- (6) provera rada funkcionera u javnim službama;
- (7) objavljivanje tajnih akata i dokumenata službe državne bezbednosti u interesu progonjenih osoba i istorijskog istraživanja;
- (8) javno razjašnjenje činjenica, odnosa i načina funkcionisanja totalitarne vlasti kroz rad parlamentarne istražne komisije (upor. takođe: Schauschitz, 1998: 233; König, 1998: 379).

153

Sredstvo koje nije posebno navedeno u ovom spisku izazvalo je u poslednjoj deceniji 20. veka – barem kada je Nemačka u pitanju – živu raspravu i brojne kontroverze. Radi se o tzv. Radbruchovoj formuli, koja se može smatrati posebnim oblikom pravnog gonjenja odgovornih za počinjeno nepravdo u vreme (post)totalitarnih režima. Pošto se razlikuje od regularnih sudskih procesa u kojima se važeći pozitivnopravni propisi primenjuju na relevantno činjeničko stanje (sa svim pratećim krivičnopravnim i drugim konsekvencama) i – što je mnogo važnije – budući da pokreće brojna pitanja vezana za pravno ustrojstvo demokratske ustavne države, posvetićemo joj ovde nešto više pažnje nego drugim sredstvima pravnog savladavanja totalitarne prošlosti.

Tri teksta u kojima se izlaže ova formula – “Pet minuta filozofije prava (1945)”, “Zakonsko nepravdo i nadzakonsko pravo (1946)” i “Pravda i milosrđe

(1949)” – uvrštena su naknadno, kao njen dodatak, u Radbruchovu najznačajniju knjigu *Filozofija prava* (prvo izdanje objavljeno 1932. godine). Treba pomenuti da je u novom izdanju te knjige iz 1999. godine pored osnovnog teksta i pomenuta tri dodatka objavljen i do tada neobjavljivan (nezavršeni) tekst pogovora iz 1947, koji pruža nove argumente za diskusiju o Radbruchovoj formuli.* Ostavljajući ovde po strani pitanje da li ima i, ako ga ima, u čemu se sastoji kontinuitet između Radbruchovih ideja pre i posle nacionalsocijalizma,⁵ ovde se može samo kratko konstatovati da postnacionalsocijalistički tekstovi ovog autora sadrže iste filozofskopravne premise kao i osnovni tekst *Filozofije prava* (pravo je utemeljeno na svoje tri imanentne vrednosti: pravdi, svrsishodnosti i sigurnosti), ali i neke nove elemente koji otvaraju prostor za izvlačenje drugačijih zaključaka u pogledu ravnoteže između pomenutih pravnih vrednosti. U osnovnom tekstu *Filozofije prava* dominantni su stavovi kojima je svojstveno tipično relativističko i pravno pozitivističko odustajanje od imperativa da pravo bude – makar i minimalno – pravedno da bi uopšte bilo pravo. Radbruch je izričit: “Ako niko nije sposoban da utvrdi šta je pravedno, onda neko mora propisati šta treba da bude po pravu [...] Ali, ma koliko da se pravo svojim sadržajem i uobličiti nepravedno – pokazuje se da ono uvek, već samim svojim postojanjem, ispunjava jednu svrhu: svrhu pravne sigurnosti. Ako služi zakonu bez obzira na njegovu pravednost, sudija ipak ne služi samo slučajnim svrhama samovolje” (Radbruch, 1980: 107 i 110). Zato su Ralf Dreier i Stanley Paulsen u pravu kada o Radbruchovoj poziciji pre 1933. zaključuju: “Radbruch je u Vajmarskoj republici bio na strani onih koji su, kao i Kelsen, branili demokratsku ustavnu državu od njenih neprijatelja s leva i s desna. On je zastupao formalno-proceduralnu, vrednosnoneutralno zasnovanu teoriju demokratije, koja je kao takva imala malo toga da ponudi protiv uklanjanja demokratije većinskom odlukom” (Dreier i Paulsen, 1999: 247).⁶ U tekstovima iz perioda 1945-1949. Radbruch će, nasuprot

154

⁵ Radbruch je inače sve vreme Hitlerove vladavine proveo u Nemačkoj, radeći kao bibliotekar.

⁶ Ipak treba reći da je Radbruch, iako pretežno pozitivista, i pre 1933. u nekim značajnim elementima svoje teorije odstupao od pravnog pozitivizma. To je pre svega slučaj sa njegovim pojmom prava, koje mora ovaplotiti *ideju prava*, i postavkom važenja prava, koja podrazumeva *moralnu obavezanost* (i svoje ograničenje nalazi u tzv. “sramnim zakonima”). Kada se to sve ima u vidu, “zaokret” u Radbruchovoj filozofiji iz 1945. nije tako radikalna i potpun kao što se u prvi mah čini (upor. detaljnije: Dreier, 1997: 203-205; Dreier i Paulsen, 1999: 240-243).

* Prevod ovog pogovora na srpski jezik na raspolaganju je čitaocima u ovom istom broju *Reči*.

svom ranijem bezrezervnom relativizmu i preovlađujućem pozitivizmu, eksplicitno insistirati na tezi da svako pravo – *da bi uopšte bilo pravo* – mora ovaplotiti minimum pravde, koji prevazilazi puku činjenicu ozakonjenosti i koji je dostatan da održava ravnotežu sa preostale dve pravne vrednosti: sa sigurnošću i svrsishodnošću.⁷

155 Ne ulazeći dublje u razmatranje Radbruchove formule (upor. Molnar, 1996), ovde ćemo ukratko reći nešto o značaju koji za njeno bolje razumevanje ima novootkriveni pogovor za *Filozofiju prava*. Prvo, u ovom pogovoru Radbruch izričito daje prvenstvo aktuelnoj interpretaciji prava u odnosu na onu koja je postojala za vreme stvaranja i primene zakonskog nepravda. On piše da za sudsko pravo važi princip “neodložne primene novog tumačenja zakona na dati slučaj, koji je, dakle, nastao u vreme ranijeg tumačenja” (Radbruch, 1999: 202). Drugo, Radbruch u pogovoru ne ostavlja mesta za sumnju u to da je njegova formula nadređena fundamentalnom principu *nulla poena sine lege praevia* (upor.: Radbruch, 1999: 200–202). Do tog zaključka Radbruch dolazi povodom slučajeva denuncijanata iz vremena Trećeg rajha: nepostojanje kazne za denunciranje predstavlja “zakonsko nepravo” koje posle sloma nacionalsocijalizma treba retroaktivno otkloniti, što konkretno znači da se denuncijanti moraju kazniti zbog saučesništva u izvršenju krivičnog dela ubistva. “Do njihovog kažnjavanja moglo bi se doći samo ako se prihvati da tadašnje odsustvo kazne [za denuncijante] predstavlja ‘zakonsko nepravo’. Time bi se sprečilo da se u budućnosti sledi pozitivizam, koji je ceo jedan vek ostao nepriko-

7 Uzgred, Radbruch je u svom nezavršenom pogovoru za *Filozofiju prava* iz 1947. pominjao i istinitost kao “sestru pravde” (Radbruch, 1999: 198). Princip istinitosti upućuje na verodostojno i transparentno formulisanje sadržaja pravne regulative (što je u nacionalsocijalizmu bilo takođe bezobzirno ili čak “cinično” kršeno: Zakonom o ponovnom uspostavljanju profesije službenika iz 1934. zapravo je inicirana čistka politički nepodobnih službenika, istrebljivanje duševnih bolesnika je nazivano “milosrdnom smrću” itd.) (Radbruch, 1999: 198–199). Gaženje principa istinitosti pravi od prava običnu obrazinu, koja prikriva najgori voluntarizam i koja je sasvim nepodobna za usvajanje pomenuta tri principa: sigurnosti, svrsishodnosti i pravde.

II Zakona br. 10) tretirana kao zločini protiv čovečnosti i koja je Radbruch proglasio za “teško nepravo prema jednom nadpozitivnom, prirodnom pravu, kojeg je svestan svaki čovek” (Radbruch, 1999: 202).⁸

2. MOGUĆNOSTI UNAPREĐENJA PRAVNOG SAVLADAVANJA TOTALITARNE PROŠLOSTI

Iz dosadašnjeg izlaganja može se videti da je za koncepciju pravnog savladavanja prošlosti ključan pojam totalitarnog režima (kako je preciziran u prethodnom poglavlju). Taj zaključak izveo je i Karl Dietrich Bracher tri godine pre početka urušavanja sovjetske imperije, u tzv. “sporu istoričara”. Po njegovom mišljenju, u osnovi nacionalsocijalističkog, kao i komunističkog režima stoji “odgovarajuće ‘totalitarno’, moć obeju ideologija da prožmu celog čoveka, zavedu ga i porobe. Ti uvidi su na fatalan način u poslednje dve decenije u velikoj meri potisnuti kroz tabuizaciju pojma totalitarizma i inflaciju formule fašizma (u čemu, uzgred, ni Ernst Nolte, kao ni, svojevremeno, Jürgen Habermas nisu bili posve nevini)” (Bracher, 1989: 113). Tokom devedesetih godina množili su se pokušaji da se komunistička prošlost pridruži nacionalsocijalističkoj i interpretira uz pomoć pojmovnog i kategorijalnog instrumentarijuma teorije totalitarizma. Hans Jörg Hennecke je tako tvrdio da se socijalni, psihološki i pravni aspekti savladavanja prošlosti totalitarnih režima 20. veka najbolje mogu shvatiti ako se pođe upravo od njihovih zajedničkih totalitarnih obeležja (Hennecke, 1997: 63 i dalje). Christa Hoffmann je na primeru Nemačke došla do sličnog zaključka o tome da strukturalne sličnosti oba (nacionalsocijalističkog i komunističkog) totalitarnog režima dozvoljavaju da se povuku “analogije između savladavanja prošlosti posle 1945. i posle 1989/90” (Hoffmann, 1998: 308-310).

156

Ipak, uprkos velikom zalaganju teoretičara totalitarizma i izvesnom odjeku na koji je ono naišlo u političkom životu nekih zemalja (upor. npr. za zapadnonemačke parlamentarce: Dubil, 2002), ne može se reći da se konceptualno osmišljavanje savladavanja prošlosti komunističkih režima u potpunosti oslobodilo

⁸ Radbruchova logika je sledila Nirnbersku klauzulu, po kojoj se od opšteg načela retroaktivnosti izuzimaju slučajevi u kojima su počinjena dela “kažnjiva po opštim pravnim principima koje priznaju civilizovani narodi”. Ista formulacija je preuzeta i u članu 7 Evropske konvencije o ljudskim pravima iz 1950, koji reguliše zabranu retroaktivnosti. Ovu doktrinu je Ustavni sud Nemačke eksplicitno prihvatio 1996, a na nju se pozvao i Zemałjski sud u Berlinu kada je 1997. doneo presudu protiv Krenza, Schabowskog i Kleibera.

“tabuiziranja pojma totalitarizma”, o kojem je govorio Karl Dietrich Bracher. Do-
bar primer za to pruža Anketna komisija za obradu istorije i posledica diktature
JSEN-a (Jedinstvene socijalističke partije Nemačke) u Nemačkoj, koja je, praktič-
no odmah po oformljenju, počela da pledira za “diferenciranu upotrebu pojma to-
totalitarizma” (Enquete-Kommission, 1995: 744). Ta “diferencirana upotreba poj-
ma totalitarizma” prouzrokovala je da prilikom obrade materijala koji se nalaze u
izveštajima Anketne komisije teorija totalitarizma praktično nije ni korišćena, iako
opisi “diktature JSEN-a” ne ostavljaju nikakvu sumnju da je u bivšem NDR-u na
delu bio (post)totalitaran režim. Jer, režim u kojem “pravo, zakon i pravosuđe [...]”
služe održanju vlasti JSEN-a kao vladajuće državne partije u svim oblastima” života
(Enquete-Kommission, 1995:353) ne može se označiti nikako drugačije nego kao
totalitaran.

157 Jedan od najvažnijih osnova za sumnju u mogućnost da teorija totalita-
rizma pomogne da se bolje sagledaju i objasne prirode komunističkih režima (koji
su urušili od 1989. do 1991) jeste to što je u svima njima komunistička partija, u
jednom relativno dužem periodu pred svrgavanje sa vlasti, postepeno gubila moć i
razlabavljivala mehanizme kontrole građana. Iz te perspektive, ovi režimi nisu iz-
gledali kao “totalitarni” *stricto sensu*. U poređenju sa režimima na čijem čelu su bili
Lenjin, Staljin i Hitler oni su bili nesporno tolerantniji i slabiji, zbog čega se pro-
širilo mišljenje da se u pravnom savladavanju njihove prošlosti ne sme postupati na
isti način kao što se to činilo u slučaju prošlosti Trećeg rajha (i kao što bi se, even-
tualno, postupalo da je komunistički režim u SSSR-u propao odmah po Lenjino-
voj ili Staljinovoj smrti). Ovo mišljenje je tačno u onoj meri u kojoj zahteva različiti
tretman posledica totalitarne i posledica posttotalitarne prošlosti, dok čini neo-
prostivu grešku u zanemarivanju unutrašnje logike između pomenute dve faze ko-
munističke vladavine i postepenog procesa urušavanja ove varijante totalitarnog re-
žima. Jer, kao što je objašnjeno, posttotalitarizam je nužna etapa involutivnog raz-
voja ove varijante totalitarizma (nasuprot nacionalsocijalističkoj varijanti, koja je,
zbog svoje superiornosti u odnosu na komunističku varijantu, mogla da se upusti u
projekt svetske revolucije kroz svetski rat i propadne usled nemogućnosti da ga rea-
lizuje) i zato, ako i zaslužuje poseban tretman u pravnom (i svakom drugom) savla-
davanju prošlosti, onda je to tako samo u kontekstu opšteg pristupa prošlosti totali-
tarnih režima.

Nedostatak koncepcijske utemeljenosti svih do sada sprovedenih mera
pravnog potiskivanja prošlosti mogao bi se uzeti i kao glavni uzrok njihove nekohe-
rentnosti i nejedinstvenosti. Bez uporišta u teoriji totalitarizma primena pojedinih
od ovih mera bila je nedosledna, nedovoljno osmišljena, pa čak i proizvoljna –

što je onda doprinosilo kompromitaciji ukupnih napora mladih demokratskih ustavnih država da se “jednom zasvagda” okonča “loša prošlost” i bez njenog tereta krene u izgradnju novog pravnog poretka. Za rečeno se može navesti jedan primer iz Nemačke: “Sudiji iz NDR-a je priznato da je primenjivao pravo kada je građanima NDR-a osudio i poslao u zatvor zbog pripreme ili pokušaja ilegalnog prelaska granice ili zbog javnog izražavanja želje da napusti zemlju ili zbog kritike postojećih političkih odnosa. Samom osuđeniku je, tome nasuprot, u postupku rehabilitacije potvrđeno da mu je pomenutom osudom naneto nepravdo. Ovo, za pravnog laika iritirajuće različito vrednovanje iste državne sankcije počiva na tome što se činjenično stanje moralo sagledati kroz dvoje različitih naočara: u postupku rehabilitacije – kroz naočare pravne države; a u krivičnom postupku, zbog zabrane retroaktivnosti – kroz naočare pravnog i vrednosnog sistema nepravne države NDR-a” (Schaeffgen, 1996: 22–23). Pored toga, stekao se utisak da se “sitne ribe” mnogo lakše daju uhvatiti, dok su “krupne ribe” jedva (pre svega krivičnopravno) dostupne, upravo zato što su dogmatski i neadekvatno primenjena različita pravila igre pravne države. Primeri poput ovog omogućavaju da se lakše shvati zašto je istočnonemačka aktivistkinja u borbi za građanska prava Bärbel Bohley već jula 1991. la-mentirala: “Tražili smo pravdu a ne zapadnonemačku pravnu državu” (cit. prema: Hoffmann, 1992: 23).

158

Jedan od najtežih problema unutar čitavog kompleksa pravnog savladavanja totalitarne prošlosti vezan je za mogućnosti koje demokratska ustavna država pruža da se pripadnici totalitarne partije, pravosuđa i ostalih državnih organa iz vremena totalitarnog režima pozovu na odgovornost za sva ona ugrožavanja života, zdravlja i slobode, koja su činili na osnovu formalno-pravnih mogućnosti ondašnjeg režima (Schaeffgen, 1996: 19). Možda je u tom pogledu najdelikatnija situacija sa privođenjem pravdi sudija. Čak i u slučajevima kada su sudije kršile zakon koji je trebalo da primene na određene slučajeve (*Rechtsbeugung*) vrlo je teško naknadno dokazati njihovu krivicu i na osnovu toga ih kazniti. To pokazuje i iskustvo nemačkih sudova u kažnjavanju sudija iz bivšeg NDR-a. Ranije uspostavljena sudska praksa Saveznog vrhovnog suda Nemačke u pogledu kršenja zakona od strane zapadnonemačkih sudija (*Rechtsbeugung*)⁹ redukovana je u slučajevima istočnone-

9 “Za utvrđivanje očigledno teškog kršenja ljudskih prava obeleženog samovoljom [sudije], Senat [Vrhovnog suda Nemačke] je razvrstao tri grupe slučajeva koji se mogu podvesti pod činjenično stanje kršenja zakona od strane sudija [*Rechtsbeugungstatbestände*]: slučajevi u kojima je krivično činjenično stanje prošireno; slučajevi u kojima dosuđena kazna stoji u nepodnošljivoj nesrazmeri prema inkriminisanoj radnji; teške povrede ljudskih

159 mačkih sudija samo na one slučajeve u kojima su te sudije na težak način povredile opšta (tj. međunarodnopravno) priznata osnovna prava čoveka. Takvo rešenje je dalo povoda Günteru Spendelu da Vrhovnom sudu Nemačke prebaci “da je putem neovlašćenog ograničavanja, pa, moglo bi se čak reći i protivzakonitog preinačenja *objektivnog* činjeničkog stanja kršenja prava od strane sudija delimično onemogućio primereno krivično gonjenje” (Spendel, 1996a: 810; upor. takođe i: Spindel, 1996b: 185). S vremenom su se namnožile kritike na račun sudske prakse Saveznog vrhovnog suda u pogledu kršenja zakona od strane sudija iz bivšeg NDR-a. Tako je npr. Ulrich Neumann ponovio mišljenje Güntera Spendela i kao neosnovanu proglasio argumentaciju Vrhovnog suda Nemačke, koja se, “da ne bi došla u konflikt sa zabranom retroaktivnosti iz čl. 103 II Osnovnog zakona”, upušta u procesu da li je tumačenje normi sudija iz NDR-a bilo “u skladu sa ljudskim pravima (*menschenrechtsfreundlichen*)” ili nije. Pokušaje takve “reinterpretacije (*Uminterpretation*) normi jednog stranog pravnog poretka” Neumann je kvalifikovao kao “pogrešne” (Neumann, 2000: 259). Naposljetku, Helmut König optužio je celokupno nemačko pravosuđe da je pred “zadatkom čišćenja svojih redova i sopstvenog preispitivanja [...] potpuno zakazalo” (König, 1998: 386). To se, po njegovom mišljenju, moglo i očekivati kada se uzme u obzir da su nacionalsocijalističke sudije tokom pedesetih godina za mnogo gore stvari prošli nekažnjeno: u svetlu tako loše odrađenog savladavanja pravnih posledica kršenja zakona od strane sudija iz Trećeg rajha “optužbe za kršenja zakona iz NDR-a [...] nisu ni mogle biti primereno tretirane” (König, 1998: 378).

Postavljanje pitanja da li su ustavi, pojedini zakoni ili podzakonski propisi (ili njihove pojedinačne odredbe) u totalitarnim režimima mogli biti “u skladu sa ljudskim pravima (*Menschenrechtsfreundlich*)” pokazuje se, uopšte uzev, kao prilič-

prava u postupku” (BGH, NJW 1996, 857). Iz činjenice da za merilo orientacije u procenjivanju ove “teške povrede ljudskih prava” i Vrhovni sud i Ustavni sud Nemačke uzimaju članove 7 i 9 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, kao i članove 3 i 5 Univerzalne deklaracije ljudskih prava, može se zaključiti da su pravo na ličnu slobodu i zaštita od okrutnog i neljudskog kažnjavanja ona dva međunarodnopravno priznata osnovna prava čoveka relevantna za kršenje zakona od strane suda. Da oba prava imaju jednaku težinu potvrđuje jedno mišljenje Ustavnog suda Nemačke u kojem se ističe da se slučajevi teškog nepoštovanja osnovnih prava čoveka ne ograničavaju samo na ugrožavanje tela i života nego obuhvataju i oduzimanje slobode. Kod kršenja zakona od strane sudija koje je završilo oduzimanjem slobode osuđenom licu radi se, štaviše, o “najtežem kriminalnom nepravu” (BverfGE, NJW 1998, 2585).

no dubiozno. U vreme zrelog totalitarizma totalitarni tirani (poput Lenjina ili Hitlera) nisu se ni obazirali na osnovna prava čoveka ili su prema njima gajili krajnje ciničan stav (o čemu možda najbolje svedoči Staljinov ustav iz 1936). Tek u vreme posttotalitarizma partijski funkcioneri počinju da posvećuju izvesnu pažnju osnovnim pravima čoveka, ali ne iz ideoloških razloga već iz puke potrebe održanja na vlasti njihove oslabljenje partije. “Socijalistička tradicija tumačenja ljudskih prava” (koja je navodno oprečna “buržoaskoj tradiciji”) izražava upravo taj pragmatizam u stavu partijskih funkcionera prema osnovnim pravima čoveka: oni su bili prinuđeni da daju sve veće koncesije sopstvenim građanima i da se povinuju spoljnim pritiscima,¹⁰ ali su pri tom zadržali diskreciono pravo da procenjuju da li će, kada će i koje će osnovno pravo čoveka u praksi biti zaštićeno. Zbog toga se može reći da “socijalistička tradicija tumačenja ljudskih prava” predstavlja lakmus za novu strategiju posttotalitarne komunističke partije da preživi u neprijateljskom okruženju “kapitalističkih država” (ali i sopstvenih građana) i da sačuva minimum svoje moći i svojih privilegija.

Upravo se ta logika pomalja kroz oba izveštaja NDR-a (iz 1978. i 1984) Odboru za ljudska prava o poštovanju Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima. Izveštaji pokazuju da su njihovi pisci (odnosno sami partijski funkcioneri koji su izveštaje naručili) imali velike teškoće da svoj opis stanja osnovnih sloboda i individualnih prava u NDR-u usklade sa zahtevima Pakta: “A tamo gde kongruentnost Pakta o građanskim i političkim pravima sa nacionalnom stvarnošću ljudskih prava više nije mogla biti *lege artis* uspostavljena interpretacijom, spas se tražio u lažnom prikazivanju (kao npr. o graničnom režimu, o smrtnoj kazni i zaštiti prava na slobodnu komunikaciju)” (Ipsen, 1995: 578). Cela priča o “socijalističkoj tradiciji interpretacije ljudskih prava” tako se u najrelevantnijim državnim dokumentima pojavljuje kao obična floskula u idealizovanom prikazu stanja ovih prava i kao posledica težnje tadašnjih partijskih funkcionera da spoje nespojivo: svoju arbitrarnu vlast i zadovoljstvo podanika životom pod takvom vlašću.¹¹

160

10 U tom kontekstu treba videti i njihovo (barem deklarativno) prihvatanje određenih međunarodnopravnih standarda u oblasti zaštite osnovnih prava čoveka.

11 Jedna od posledica dugotrajnog komunističkog nipodaštavanja i organizovanog kršenja osnovnih prava čoveka jeste i to što se u demokratskim ustavnim državama koje su nastale na ruševinama posttotalitarnih režima srednje i istočne Evrope situacija u vezi sa ovim pravima nije mnogo promenila. Dubiozna “socijalistička tradicija interpretacije ljudskih prava” nestala je, doduše, sa lica zemlje, ali praksa novih vlasti još uvek pokazuje

Zato se kao komplikovaniji pokazuju upravo procesi protiv bivših partijskih funkcionera u NDR-u. Čitav niz zločina u bivšem režimu bio je uslovljen celokupnim političkim sistemom i može se više pripisati odgovornosti samih partijskih funkcionera nego neposrednih izvršilaca. Pošto je, u skladu sa marksističko-lenjinističkim svetonazorom, partija imala “rukovodeću ulogu” u državi, po rušenju komunističkog režima se za veliki deo sistematski sprovedenih zločina i kršenja osnovnih prava čoveka krivičnopravno mora goniti prvenstveno partijsko rukovodstvo, tj. Politbiro (Hoffmann, 1992: 275). Jasno je da svi partijski funkcioneri nose svoj deo odgovornosti za počinjeno nepravo i da se kao prvi zadatak u jednoj mladoj demokratskoj ustavnoj državi postavlja njihovo izvođenje pred sud (Jesse, 1997: 20). Međutim, isto tako je jasno da svaki zločin sa “političkom pozadinom” počinjen tokom trajanja totalitarnog režima ne može biti pripisan odgovornosti svakog od partijskih funkcionera. Ovo već stoga što postojeći krivičnopravni i krivičnoprocesni standardi demokratskih ustavnih država ne bi omogućili donošenje pravosnažnih presuda po tako uopštenim optužbama (Schaeffgen, 1996: 21). Zato se postavlja pitanje kako će se u regularnom sudskom postupku utvrditi ko je za šta u partijskom aparatu totalitarnog režima odgovoran. U postupcima koji su pokrenuti protiv partijskih funkcionera vrlo često je bilo krajnje teško utvrditi ko je počinilac određenog krivičnog dela, ko je saučesnik, ko je podstrekač, a ko pomoćnik. Moglo bi se čak tvrditi da takvi procesi predstavljaju jedan sasvim novi tip, kojem krivično pravo može da ponudi samo nesavršen pravni instrumentarijum. No, ti postupci se moraju voditi i demokratska ustavna država mora pokazati da je u stanju da “svakome dokaže njegovu odgovornost, a ne da kapitulira pod ‘planinom krivice’” (Hoffmann, 1992: 247).

velike protivrečnosti i teškoće. Mađarski teoretičar prava Andr  Saj  opisao je novu situaciju vrlo jezgrovito: “Ceo region karakteriše nedostatak finasijskih resursa i tvrdokorni intelektualni otpor protiv svake promene, i to kako od strane pravnika i sudova tako i u redovima državnih birokratija. Bez nužnih priprema, čvrsta formalna zaštita pravne države i ljudskih i osnovnih prava položena je u institucionalni vakuum (gde je sasvim rado prihvaćena) i pokazuje se zbog svoje nepouzdanosti kao kontraproduktivna” (Saj  1997: 497). Kontraproduktivnost ovih strategija zaštite osnovnih prava čoveka dolazi naročito do izražaja u uslovima u kojima njihova objektivna hiperprodukcija bez ispunjenih osnovnih institucionalnih pretpostavki za njihovu zaštitu – kompetentnih i nepristrasnih sudova i javne uprave – vodi “inflaciji, a time i obezvređivanju ovih prava” (Saj  1997: 498).

Izgleda da se sve pomenute poteškoće najbolje mogu prevladati ako se odmah po rušenju (post)totalitarnog režima pristupi izradi zakona koji bi jedinstveno, sistematično i pregledno regulisao celokupnu materiju pravnog savladavanja totalitarne prošlosti. Za realizaciju tog zadatka potrebno je raspolagati jednom opštom teorijom režima čije se pravne posledice nastoje potisnuti. Takav zakon morao bi se odnositi na celokupnu partijsku mrežu, kroz čije su kanale distribuirana naređenja za zločine, zloupotrebe službi i manipulaciju ljudima. Za sva kršenja prava u vreme (post)totalitarnog režima, koja bi se na osnovu ovog zakona mogla utužiti i dokazati, počinio bi bili kažnjeni bez obzira na rokove zastarelosti, dok bi mahinacije sa unapređenjima i sticanjem privilegija partijskom protekcijom bile “osvetljene” i poništene, a odgovorni za te mahinacije i sankcionisani (vremenski ograničenim ili neograničenim) udaljavanjem sa svojih službi. Pri tom je jasno da svi ljudi – a posebno stručnjaci u privredi i javnoj upravi – koji su, *volens-nolens*, učestvovali u zloupotrebama prava pod (post)totalitarnim režimom ne bi mogli da budu sankcionisani odstranjivanjem sa svojih radnih mesta. “Dopunsko društvo po pravilu ne postoji. ‘Specijalisti’ sa velikim znanjem uvek ostaju, bez obzira na stepen njihove kompromitovanosti, pošteđeni mera ‘čišćenja’” (Quaritsch, 1992: 538-539). Na drugoj strani, važno je da mere prema bivšim partijskim funkcionerima ne izazovu utisak da se vodi “lov na veštice”, pošto će se u tom slučaju – kao što pokazuje češki zakon o lustraciji – veliki deo stanovništva solidarisati sa “žrtvama” (Brenner, 1998: 213).¹²

162

Rokovi zastarevanja za pojedine zločine, koji su propisani starim krivičnim zakonom, ne mogu se uzeti kao relevantni za obustavu krivičnog gonjenja u slučajevima u kojima je sama partija, odnosno njeni pojedini funkcioneri, kočila javno tužilaštvo, odnosno sud. Pošto je o krivičnom gonjenju često odlučivao neki partijski funkcioner a ne nadležni sud, sasvim je opravdano pretpostaviti da svi zločini počinjeni sa blagoslovom partije nisu ni mogli biti adekvatno istraženi i suđeni. Zbog toga je najbolji pristup problemu zastarevanja taj da se u ovakvim slučajevima vreme od uspostavljanja do propasti (post)totalitarnog režima uzme za vreme u kojem je zastarelost mirovala. Vezivanje početka računanja zastarelosti za dan kada je srušen (post)totalitarni režim omogućava krivičnog gonjenje čak i onih zločina koje su partijski funkcioneri ili njihovi štićenici počinili u prvim danima po njegovom uspostavljanju.

¹² Mađarski primer pokazuje da se u tim slučajevima i sam ustavni sud može staviti na stranu “žrtava” (upor. Schauschitz, 1998: 244).

Jedan opšti zakon o pravnom savladavanju totalitarne prošlosti morao bi u sebi sadržati i kriterijume na osnovu kojih bi bio zabranjen rad antidemokratskih partija. Po stavljanju van zakona totalitarne partije, koja je ceo stari (post)totalitarni režim držala pod svojom kontrolom, moralo bi se sprečiti nicanje novih partija sa istim ili sličnim antidemokratskim programom i ciljevima. Ovo tim pre što su prve godine tranzicije od (post)totalitarnog režima ka stabilnoj demokratskoj ustavnoj državi obeležene velikim ekonomskim problemima, političkim trzavicama i moralnim dilemama, zbog čega antidemokratske partije mogu svojom propagandom ozbiljno kočiti promene, pa čak i ugroziti njihov kurs: “U tek uspostavljenim demokratijama moraju se odmah u početku definisati granice legitimne političke utakmice. Ako neko smatra da je opšta stvar da protivnici većinske vladavine budu uskraćeni za pravo participacije u procesu majorizacije, onda je najbolje da tu normu uspostavi pre nego što antidemokratske partije steknu snagu” (Fox i Nolte, 2000: 432). Zato je možda najbolje da se kriterijumi za zabranu antidemokratskih partija propišu odmah po rušenju (post)totalitarnog režima, kao sastavni deo pravnog savladavanja totalitarne prošlosti – sa ciljem da se spreči da klice tog režima budu prenete i pohranjene na tle mlade i rovite demokratije (upor. i Glaeßner, 1994: 181).

LITERATURA:

Adorno, Theodor (1972): “Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit”, u: *Erziehung zur Mündigkeit*, Frankfurt am Main: Suhrkamp; Teodor Adorno, “Šta znači ‘rad na prošlosti’”, u: *Reč* br. 57/3 (mart 2000), str. 49-57

Alexy, Robert (1986): *Theorie der Grundrechte*, Frankfurt am Main: Suhrkamp

Alexy, Robert (1993): *Mauerschützen: zum Verhältnis von Recht, Moral und Strafbarkeit*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht (Berichte aus den Sitzungen der Joachim Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften e. V., Hamburg; Jg. II, Heft 2)

Arendt, Hannah (1962): *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*, Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt

Bracher, Karl Dietrich (1989): “Leserbrief an die ‘Frankfurter Allgemeine Zeitung’, 6. September 1986”, u: “*Historikerstreit*”. *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*, München i Zürich: Piper

Brenner, Christiane (1998): “Vergangenheitspolitik und Vergangenheitsdiskurs in Tschechien”, u: König, Helmut, Kohlstruck, Michael

- i Wöll, Andreas (ur.): *Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts*, *Leviathan Sonderheft 18/1998*, Opladen i Wiesbaden: Westdeutscher Verlag
- Dreier, Ralf (1991): "Recht und Gerechtigkeit", u: *Recht – Staat – Vernunft. Studien zur Rechtstheorie 2*, Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Dreier, Ralf (1995): *Juristische Vergangenheitsbewältigung*, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft
- Dubil, Helmut (2002): *Niko nije oslobođen istorije*, Beograd: Samizdat B92
- Dworkin, Ronald (1984): *Bürgerrechte ernstgenommen*, Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Enquete-Kommission "Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland" (1995): "Bericht vom 31. Mai 1994", in: *Anträgen, Debatten, Bericht*, knj. I, Baden-Baden: Nomos Verlag i Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Fox, Gregory i Nolte, Georg (2000): "Intolerant democracies", u: Fox, Gregory i Roth, Brad (ur.): *Democratic Governance and International Law*, Cambridge itd.: Cambridge University Press
- Glæßner, Gert-Joachim (1994): *Demokratie nach dem Ende des Kommunismus. Regimewechsel, Transition und Demokratisierung im Postkommunismus*, Opladen: Westdeutscher Verlag
- Gleason Abbott (1995): *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*, New York i Oxford: Oxford University Press
- Goldfarb Jeffrey (1989): *Beyond Glasnost. The Post-Totalitarian Mind*, Chicago i London: The University of Chicago Press
- Gurkow, Andrej (1997): "Vergangenheitsbewältigung im heutigen Russland", u: Jesse, Eckhard i Löw, Konrad (ur.): *Vergangenheitsbewältigung*, Berlin: Duncker & Humblot
- Hennecke, Hans Jörg (1997): "Liberale Vergangenheitsbewältigung. Totalitarismus, Antitotalitarismus und soziale Integration in der Bundesrepublik Deutschland", u: Schaal, Gary i Wöll, Andreas (ur.): *Vergangenheitsbewältigung. Modelle der politischen und sozialen Integration in der bundesdeutschen Nachkriegsgeschichte*, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft
- Hoffmann, Christa (1992): *Stunden Null? Vergangenheitsbewältigung in Deutschland 1945 und 1989*, Bonn i Berlin: Bouvier Verlag
- Ignatow, Assen (1999): *Vergangenheitsbewältigung und Identität im gegenwärtigen Russland*, Köln: Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien

Ipsen, Knut (1995): "Die Selbstdarstellung der DDR vor internationalen Menschenrechtsorganisationen", u: Enquete-Kommission "Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland": *Recht, Justiz, Polizei*, knj. IV, Baden-Baden: Nomos Verlag i Frankfurt am Main: Suhrkamp

Jansen, Nils (1997): "Die Abwägung von Grundrechten", *Der Staat*, Jg. 36, Heft 1:27-54

Jesse, Eckhard (1997): "Doppelte Vergangenheitsbewältigung in Deutschland", in: Jesse, Eckhard i Löw, Konrad (ur.): op. cit.

Kleinfeld, Gerald (1997): "Vergangenheitsbewältigung in den Vereinten Staaten von Amerika", u: Jesse, Eckhard i Löw, Konrad (ur.): op. cit.

König, Helmut (1998): "Von der Diktatur zur Demokratie oder Was ist Vergangenheitsbewältigung", u: König, Helmut, Kohlstruck, Michael i Wöll, Andreas (ur.): op. cit.

Linz, Juan (1975): "Totalitarian and Authoritarian Regimes", u: Greenstein, Fred i Polsby, Nelson (ur.): *Handbook of Political Science. Vol. 3: Macropolitical Theory*, Menlo Park itd.: Addison-Wesley Publishing Co.

Linz, Juan and Stepan Alfred (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore: John Hopkins University Press

Molnar, Aleksandar (1996): "Radbruchova formula u Dreierovoj interpretaciji", *Pravni život*, god. 45, br. 12, str. 17-37

Mitscherlich, Alexander (1975): *Massenpsychologie ohne Ressentiment*, Frankfurt am Main: Suhrkamp

Neumann, Ulrich (2000): *Die strafrechtliche Vergangenheitsbewältigung von SED-Unrecht am Beispiel der Rechtsbeugung*, Köln: Doktor Diss.

Nolte, Georg (1989): "Vergangenheit, die nicht vergehen will", u: "Historikerstreit". op. cit.

Quaritsch, Helmut (1992): "Theorie der Vergangenheitsbewältigung", *Der Staat*, Jg. 31, Heft 4:519-551

Radbruch, Gustav (1999): *Rechtsphilosophie*, Heidelberg: C. F. Müller

Radbruch, Gustav (1980): *Filozofija prava*, Beograd: Nolit

Sajčič, Andrej (1997): "Was macht der Westen falsch bei der Unterstützung der Rechtsreformen in Osteuropa?", *Kritische Justiz*, Jg. 30, Heft 4:495-503

- Schaeffgen, Christoph (1996): *Vergangenheitsbewältigung durch die Justiz. Die Strafverfolgung von DDR-Regierungskriminalität*, Regensburg: Roeder
- Schauschitz, Attila (1998): "Vergangenheitsbewältigung in Ungarn", u: König, Helmut, Kohlstruck, Michael i Wöll, Andreas (ur.): *op. cit.*
- Schweizer, Katja (1999): *Vergangenheitsbewältigung nach der zweiten deutschen Diktatur*, Münster: Lit Verlag
- Spendel, Günter (1996a): "Rechtsbeugung und BGH – eine Kritik", *Neue Juristische Wochenschrift*, Jg. 49, Heft 13:809-812
- Spendel, Günter (1996b): "DDR-Unrechtsurteile in der neueren BGH-Judikatur – eine Bilanz", *Juristische Rundschau*, Heft 5:177-185
- Starck, Christian (1995): *Der demokratische Verfassungsstaat. Gestalt, Grundlagen, Gefährdungen*, Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- Thompson, Mark (1998): "Neither Totalitarian nor Authoritarian: Post-Totalitarianism in Eastern Europe", u: Siegel, Achim (ur.): *The Totalitarian Paradigm after the End of Communism*, Amsterdam-Atlanta, GA: Rodopi B. V.
- Tocqueville, Alexis de (1964): *L'ancien régime et la Révolution*, u: *Œuvres complètes*, Paris: Gallimard
- Weigle, Marcia i Butterfield, Jim (1992): "Civil Society in Reforming Communist Regimes. The Logic of Emergence", *Comparative Politics*, Vol. 25, No. 1:1-23